

ного – вона стає більш відкритою для нових викликів і загроз, на які треба швидко реагувати й від яких треба захищатися. У цьому сенсі основоположним є не лише удосконалення норм і принципів національного законодавства, а й оптимізація всієї правової системи за суперечливих умов глобалізації.

Лит.: Глобализация и развитие законодательства / отв. ред. Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин. М., 2004; Щетинин С. А. Правовая глобализация: понятие и основные формы (теоретико-методологические аспекты): дис. ... канд. юрид. н.: 12.00.01. Ростов н/Д, 2009; Halperin J.-L. Profiles des mondialisations du droit. P., 2009; Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір. Х., 2011; Захарова М. В. Сравнительное правоведение: вопросы теории и практики. М., 2013; Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. М., 2013.

М. Г. Хаустова.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – держава, основою функціонування якої є право, в якій гідність людини, життя і здоров'я визнаються найвищою соціальною цінністю, гарантуються права і свободи людини і громадянина, забезпечується справедливе правосуддя, державна влада здійснюється на засадах принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, наявні конституційні засоби обмеження державної влади. Сутнісними передумовами правової державності є демократичний устрій держави, легітимність державної влади і правовий характер закону. Протипоставляється диктатурі більшості, деспотизму, поліцейській державі.

Вчення про П. д. являє собою правову доктрину континентальної Європи, започатковану нім. юриспруденцією. Вираз «правова держава» бере початок з 1798, витоки – із античності у вимогах до права дати владі міру, обмежити її в інтересах народу (Арістотель) та до закону – не бути під чиєюсь владою (Платон).

Ключовими віхами у розвитку політичної науки, які справили безпосередній вплив на філософське і політичне обґрунтування П. д., є ідеї середньовіччя щодо обґрунтування світського характеру держави, державного суверенітету та верховної влади (Марсілій Падуанський, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Ш. Л. Монтеск'є та ін.).

Найбільший вплив на вчення про П. д. справив позитивізм у цілому і юридичний позитивізм зокрема (Дж. Остін), відповідно до якого позитивним правом (positive law) є право, що існує завдяки займаному становищу (law existing by position) у вигляді законів суверена, рішень суддів, звичаїв, думки вчених чи практики приватних юристів Звідси джерелом права і його гарантією є суверенна влада. Право відокремлюється від моралі, моральних і соціально-політичних оцінок, властивих природно-правовій доктрині; предметом юриспруденції стає виключно позитивне право, яке вивчається за допомогою тільки юридичних критеріїв.

Континентальний, нім. юридичний позитивізм вже повністю ототожнює право з волею держави чи її верховного правителя. За Гегелем, право і засновані на них закони завжди за формою позитивні, встановлені й дані верховною державною владою. Ф. Шталю на-

лежить сумна «заслуга» повороту від ліберальної доктрини правової держави до обґрунтування формального характеру П. д. як держави, яка не означає ні мети, ні змісту держави, а лише її вид і характер. Логічного завершення юридичний позитивізм набув у роботах Г. Кельзена.

Під впливом ідей епохи Реформації у Франції у 14–15 ст. філософсько-світоглядна основа вчення про П. д., яка викликала до життя ідею обмеження суверенітету влади короля владою народу та відповідальністю перед народом і парламентом (Ф. Готман, Т. Беза), зазнала докорінних змін. У ході американської і франц. революцій виникла цілісна доктрина народних прав, підпорядкованості держави служінню усій громаді та скеровуванню природним правом, рівності перед законом, обмеження політичної влади та право на опір.

Особлива роль у розвитку ідей політичної теорії, на яких зросло вчення про П. д., належить Дж. Локку, Ш. Л. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо. Дж. Локку – у частині визнання природженості та невід'ємності прав особи, витоків державної влади із особистих прав кожної людини, оголошення законодавчої влади найвищою у системі державного управління, взаємної обмеженості законодавчої та виконавчої влади, підпорядкованості державної влади суспільним інтересам та її обмеження природним, чинним і моральним законами, договірної теорії походження держави. Ш. Л. Монтеск'є – у частині вчення про поділ влади та роль законодавчої влади у системі поділу влади. Ж.-Ж. Руссо – стосовно обґрунтування теорії народного суверенітету.

У працях нім. філософів І. Канта, Р. Моля, Г. В. Ф. Гегеля, К. Т. Велькера, Й. Фіхте поняття П. д. набуло цілісного вигляду. В основі цього вчення – визнання й гарантування прав особи, ідея обмеження цими правами самої держави, уявлення про державну владу як похідну від прав особи, ідеї народного суверенітету і народного представництва, принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та взаємозбалансування окремих гілок влади.

І. Кант теоретичну основу П. д. розглядав у працях, зокрема в «Метафізичних початках вчення про право», опублікованій в 1797 (є першою частиною загальної роботи «Метафізика вдач», друга частина – «Метафізичні початки вчення про чесноту»).

Ідея правового закону у вченні Канта та скеровування держави правовим законом підносять Канта по праву до одного із родоначальників ідеї П. д. (сам Кант вживав вираз «правовий державний лад»).

У вигляді цілісної правової доктрини поняття П. д. обґрунтоване Р. фон Модем у книгах «Енциклопедія державних наук» (видана вперше у 1857), «Німецьке поліцейське право як принцип правової держави» (вперше опублікована у 1832–33). Серед основних постулатів, обґрунтованих Модем, повноваження П. д. вимагати підкорення від усіх її учасників, визнання і гарантування таких прав громадян, як право рівності громадян перед законом, право брати участь у державних справах, яке включає в себе право на активне та пасивне представництво, право голосу на виборах, право на державну службу; право на особисту свободу, право на свобо-

ду висловлювання думок у будь-якій формі, право на свободу совісті та віросповідання; право на свободу вільного пересування; право на свободу об'єднання у вільні союзи.

Після прийняття Конституції США (1787) і Конституції Франції (1791) погляди на П. д. набули виразу конституційної П. д.

Вчення про П. д. через панування юридичного позитивізму в кінці 19 ст. призвело до сприйняття П. д. у правознавстві Німеччини в 20 ст. як суто формального принципу. Ідея верховенства права, що вміщується в понятті П. д., була звужена до влади за допомогою закону ('rule by law'). У всі періоди розвитку вчення про П. д. найбільш складним питанням було питання можливостей обмеження держави правом. Домінування позитивістського погляду на право визначає і межі такого обмеження.

П. д. у формальному сенсі, якою вона повною мірою постала в умовах націонал-соціального режиму, проголосивши себе навіть конституційною державою, не могла стати на заваді встановленню фашистської диктатури. Відбулося видозмінення влади в результаті ослаблення її легітимності, були втрачені ціннісні критерії права (дія його в ім'я суспільного блага, яке відображає моральні засади відносин між людьми тощо), що, зрештою, позначилось і на понятті «правова держава».

Після 1945 нім. конституційно-правова наука повернулась до розуміння П. д. не тільки з формальних, а й з матеріальних позицій. Таке усвідомлення П. д. зберігається донині.

Чинна Конституція ФРН, прийнята в 1949, увібрала в себе саме таке ро-

зуміння П. д., яке ґрунтується на двох опорах правової державності, з яких впливають усі ін. ознаки, – суб'єктивно-правовому принципі гідності людини (ст. 1) і об'єктивно-правовому принципі поділу влади. Найважливішими проявами правової державності є різноманітні основні права, а також законодавство про управління і правосуддя як об'єктивний порядок державної діяльності. До ін. проявів належать гарантія відповідальності держави і її посадових осіб, правила опублікування законів, розподіл повноважень між Центром і місцями, принцип єдності основних правових норм і їх реалізації, гарантований розподіл компетенції.

Правовою у формальному значенні є така держава, що визнає як свої неодмінні особливості та інститути поділ влад, незалежність суду, законність управління, правовий захист громадян від порушення їх прав державною владою та відшкодування завданих державою збитків. Визначальним є те, що П. д. означає підпорядкованість державного і суспільного життя типовим для права елементам: законодавчим основам прийняття рішень, розподілу компетенцій, процесуальним нормам. П. д. є суто формальною у разі вичерпання її сутності вказаними формальними елементами без орієнтації її змісту на більш високі ідеали нормотворчості.

Стосовно держави в матеріальному сенсі, то вона орієнтується саме на такі високі ідеали нормотворчості, зв'язуючи законодавство конституційними принципами і нормативно встановлюючи систему прав громадян, у т. ч. таких «надпозитивних» прав, як людська гідність, свобода, справедли-

вість. Саме ці цінності залишаються основою змістової визначеності та умовою реалізації вимог, пов'язаних з ідеалами і символами віри, які не можуть бути відкинуті. У такому контексті право розглядається як нерозривна єдність формальних і матеріальних елементів, як сукупність норм об'єктивного права і суб'єктивних прав, що поєднуються з обов'язками, породжуючи відповідальність. Таким чином, соціальний лад перетворюється у правопорядок, а відносини людей – у правовідносини.

Узагальненими, синтезованими ознаками П. д., виробленими правовою нім. доктриною і конституційною практикою, є:

– формальні ознаки П. д.: а) верховенство національної конституції; б) визнання громадянського суспільства рівним партнером держави; в) підпорядкованість державного і суспільного життя типовим для права елементам: законодавчим основам прийняття рішень, розподілу компетенцій, процесуальним нормам; г) поділ влад на виконавчу, законодавчу і судову гілки влади, що обмежують одна одну наявністю стримувань і противаг. Зв'язаність правосуддя і виконавчої влади законом, законодавчої – основними конституційними правами і принципами; г) законність управління. Контроль за державними рішеннями і державними актами незалежними органами, включаючи процес оскарження цих актів. Прозорість, ясність і визначеність законів, їх ієрархія. Недопущення ретроактивної сили закону. Монополія закону на використання сили; д) принцип пропорційності в діяльності держави; е) незалежність суду; є) правовий захист громадян від

порушення їх прав державною владою та відшкодування завданих державою збитків. Захист попереднього становища, досягнутого у чесний спосіб;

– матеріальні ознаки П. д.: а) відповідальність держави за свою діяльність; б) визнання таких «надпозитивних» прав людини, як людська гідність, свобода і справедливість; в) відповідальність держави за існування суспільства, виконання державою соціальних завдань.

Виникнувши в Німеччині, поняття П. д. поширилось багатьма країнами континентальної Європи. У франц. правовій науці поняття «правова держава» ототожнюється насамперед із принципом законності як обов'язком дотримуватись закону. В гносеологічному і онтологічному відношенні розуміння П. д. у країнах Західної Європи є дуже близьким.

Конституція України (1996) у ст. 1 проголосила Україну П. д. У ч. 1 ст. 3 Основного Закону зафіксований один із найважливіших матеріальних аспектів П. д. – проголошення людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю в Україні, обумовленість діяльності держави правами і свободами людини і громадянина та їх гарантіями. Тут також закріплена відповідальність держави перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини визначені головним обов'язком держави.

Концепція П. д. за багатьма ознаками збігається з концепцією верховенства права. З теоретико-правової точки зору спільною політико-правовою формою існування обох концепцій є теорія кон-

ституціоналізму як політичної системи. Спільним підґрунтям для обох концепцій служать теорія народного суверенітету і теорія суспільного договору. Із суспільного договору і народного суверенітету найбільш логічно виводиться і поняття демократії – народного правління, належності політичної влади народу, який формує органи державної влади і перед яким вони несуть політичну відповідальність, недопустимості й протиправності узурпації влади і зміни конституційного ладу державою, її органами чи посадовими особами.

Спільним для П. д. і верховенства права є погляд на джерело права в ідеологічному і політичному сенсі як волі народу, який є джерелом всієї влади в державі. Загальною філософською основою для обох концепцій може і повинна слугувати доктрина природних прав людини, як прав, не наданих державою, а властивих людям від народження, а тому невід’ємних і невідчужуваних. І чинні конституції, і закони не повинні розглядатися як джерела права, які наділяють правами людину, а в яких лише відображаються ці права і містяться засоби забезпечення їх належної охорони і реалізації.

У силу такої спорідненості обидві концепції збігаються за низкою ознак. Так, Європейська комісія «Демократія через право» (Венеціанська комісія) сформувала 6 спільних ознак для обох концепцій: 1) законність, у т. ч. прозорий, підзвітний і демократичний процес прийняття законодавства; 2) правова визначеність; 3) заборона свавілля; 4) доступ до правосуддя, що забезпечується незалежними і неупередженими судами, у т. ч. судовий розгляд адміні-

стративних актів; 5) дотримання прав людини; 6) недискримінація і рівність перед законом.

А. П. Засць.

ПРАВОВА ДОКТРИНА – зумовлена характером правової культури суспільства цілісна і логічно узгоджена сукупність визнаних юридичною спільнотою ідей та наукових поглядів на право, що є основою професійної правосвідомості та концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності.

П. д. є продуктом наукової діяльності, своєрідним підсумком пізнання державно-правової дійсності в конкретний історичний період. Найбільш концентровано прояв практичної функції юридичної науки, яка полягає у сприянні розвитку і вдосконалення права, виявляється у П. д. як такому феноменові, що максимально ефективно поєднує наукові розробки з практикою створення й застосування права, враховуючи при цьому як контекст правової культури, так і вплив основних чинників розвитку суспільства. П. д. створюється в результаті проведення фундаментальних наукових досліджень, що пов’язані з глибоким та всебічним аналізом сутності державно-правових явищ і процесів, з’ясуванням закономірностей їх виникнення та розвитку. Це є основною причиною її високого авторитету, передумовою для легітимації доктринальних положень у правосвідомості правників, і як наслідок, – сприйняття юридичною практикою. Йдеться про відображені в узагальненій теоретичній формі юридичні знання: категорії і поняття, теорії, концепції, що відбивають